

RAZVOJ NAUKE TUMAČENJA KUR'ANA U BIH U XX STOLJEĆU S IZABRANOM BIBLIOGRAFIJOM

- skica -

Almir FATIĆ

Tumačenje Kur'ana u BiH, općenito govoreći, dijeli se u dva perioda: klasični i moderni. Ovo mišljenje zastupa i naš najbolji poznavalac povijesti tumačenja Kur'ana na bosanskim prostorima i profesor tefsira na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu dr. Enes Karić:

“Koliko ja znam, zanimanje za tumačenje Kur'ana (tafsir al-Qur'an al-Karim) u Bosni je najbolje predstaviti kroz historijski pristup, osobito usljed činjenice da se tumačenje Kur'ana u Bosni odvijalo kroz dva vrlo različita perioda: klasični i moderni”¹

Klasični period traje do 1878. godine nakon koje nastupa period modernog tumačenja Božije objave na bosanskim prostorima. Dr. Karić smatra:

“Moderno tumačenje Kur'ana započinje 1878. g. kada Bosna postaje dio Austro-Ugarske imperije”²

U ovome radu naša pozornost je usmjerena ka drugom periodu tumačenja Kur'ana u BiH, a koji je, kako smo vidjeli, oslovljen modernim periodom. Prva dva desetljeća tog modernog

perioda neće biti uzeta u razmatranje, budući da je naslov ovoga rada ograničen na XX stoljeće. Ali ćemo malčice zakoračiti u treći milenij, odnosno XXI stoljeće kako bismo spomenuli najznačajnije poduhvate vezane za temu o kojoj govorimo.

Tefsir, nauka o tumačenju Kur'ana sa svojim brojnim tradicijama tumačenja, u XX stoljeću u BiH doživljava snažan razvoj, osobito u drugoj polovici XX st. Tefsirska književnost u tom stoljeću bilježi znatan rast, a mogli bismo kazati i svojevrstan procvat pripravljen prošlim stoljećima. Iz tog razloga smatramo da je tefsirska znanost jedna od najrazvijenijih, ako ne i najrazvijenija islamska naučna disciplina u BiH. Naše mišljenje je bliže ovom drugom stavu. Stoga smo se odlučili za jedan ovakav tekst koji ima za cilj predstaviti, u vidu skice, razvoj nauke o tumačenju Kur'ana u BiH u XX stoljeću, prateći relevantnu literaturu koja je izrasla na bosanskom tlu, odnosno u ruhu bosanskoga jezika. Tako ćemo ostvariti uvid u obimnost tefsirske građe na bosanskom jeziku, u temeljna djela tefsirske književnosti na našim prostorima koja su nezaobilazna i, naposljetku, u tefsirske naučne discipline koje su kod nas najviše njegovane. Takav cilj iziskuje praćenje bibliografije tefsirske

znanosti, a što ćemo i učiniti u ovome radu donoseći izabranu bibliografiju te znanosti na bosanskom jeziku. Ambicije ovoga rada time su uglavnom i omeđene, zapravo, nećemo se upuštati u dublje analize tefsirskog mišljenja u BiH u XX st., niti pak tragati za prevladajućim tefsirskim tradicijama, mišljenjima ili utjecajima koji su odredili i u bitnome utjecali na određeni tefsirski stav ili orijentaciju u tumačenju Božije Objave. Ali ćemo zato posuvratiti pažnju na studije ili knjige koje su sebi namijenile takav zadatak. Naravno, nemoguće je izbjeći određene konotacije koje implicira sam pojam modernog doba ili modernizma.³

Započet ćemo ovaj rad, nakon ovih uvodnih naznaka, jednom opaskom koju je izrekao r. Mehmed Handžić u tekstu *Prevod Kur'ana od Hadži Ali Riza Karabega* (El-Hidaja, 1937., br.9., str. 137-138):

“Prije ova dva prijevoda (prijevoda Kur'ana od Karabega, čijim povodom i nastaje tekst Handžića, i prijevoda Čauševića-Pandže - op. A.F.) bio je na našem jeziku kompletan prijevod Kur'ana od Miće Ljubibratića Hercegovca (Biograd, Državna štamparija, 1895.). Rahmetli Šukrija Alagić je nastojao da prevede tefsir Rešida Ridaa, te je izdao nekoliko knjige tog prijevoda i tumača. *To je sve što dotle imamo štampano u prijevodu i tumaču Kur'ana* (podvlačenje naše).”

Posljednja rečenica r. Handžića izrečena u ovom pasusu osobito je za nas značajna. Ona je njegovom rukom ispisana 1937. godine, i do te godine na planu prevođenja Kur'ana imamo tri prijevoda Kur'ana: od Ljubibratića 1895., od Karabega 1937. i Čauševića-Pandže također 1937. godine, a na polju tefsirske nauke prijevod tefsira El-Menar Rešida Ridaa, odnosno “nekolike knjige tog prijevoda i tumača”. Handžić smatra da je “to sve što dotle imamo štampano o prijevodu i tumaču Kur'ana”. Zanimljivo je što Mehmed Handžić ne spominje neke druge radove ili tekstove na polju tumačenja Kur'ana na našem jeziku a koji su napisani do 1937. g. Očito je da Handžić ima u vidu strožije kriterije onoga što spada u “tumač” Kur'ana, pa vjerovatno iz tog razloga ne navodi te radove. Čudno je, recimo, da ne spominje rad u

nastavcima pod naslovom *Temelji tefsirske nauke*, koji je tokom 1936. i 1937. objavljivao Muhamed Tufo u “Glasniku IVZ-e”. No, počnimo redom, tj. od 1900. godine. Prof. dr. Enes Karić u sarajevskom *Oslobodenju* početkom 2001. g. objavljuje feljton sa nadnaslovom *Razvoj modernizma u islamskim studijama u BiH* u kojem, na temelju dosadašnjih objavljenih bibliografija, uključujući i onu najnoviju pod naslovom *Quran i tefsirske znanosti u Bošnjaka*, koju je sastavio Mustafa Ćeman, ustvrđuje:

“...da je u periodu 1878-1950. godine bilo napisano ili objavljeno uglavnom malo djela o Kur'anu i tefsiru na bosanskom, arapskom ili kojem drugom jeziku iz pera Bošnjaka.”

Dr. Karić ukazuje na oskudnost djela tefsirske naravi u prvim decenijama XX stoljeća:

“Posebno su oskudne prve decenije XX stoljeća kad su posrijedi radovi o Kur'anu i tumačenju Kur'ana a koji su objavljeni na bosanskom jeziku.”

Ipak, prof. Karić ne propušta da navede neke radove na planu tumačenja Kur'ana prvih decenija XX st., a koje ćemo i mi spomenuti ovom prilikom preuzimajući ih iz Karićevog *Feljtona*.⁴ Dakle, u prvoj deceniji XX st. imamo tekst pod nazivom *Kur'an, izvor znanosti*, autora Azharija, Behar, 1905., preveo: M.Ć.Ćatić. U drugoj deceniji imamo:

- *Tefsiri Elhami Šerif*, anonimni autor, Muallim, 1913. god.
- *Vrline Kur'ana*, Biser, 1914.

Prof. Karić napominje:

“Iz ovih ranih desetljeća XX stoljeća još treba, po našem mišljenju, spomenuti kraće radove o Kur'anu Muhammeda Seida Serdarevića te radove Mustafe Busuladžića *Kur'an i uporedno proučavanje religije i Prvi prijevodi Kur'ana u svijetu i kod nas*, potom serijal radova Muhammeda Tufe pod naslovom *Temelji tefsirske nauke (Usuli-tefsir)*, kao i polemički rad Ibrahima Trebinjca pod naslovom *Jedna katolička kritika Kur'ana*. Dakako, radovi Mehmeda Hadžića o Kur'anu i hadisu, npr. *Uvod u tefsirsku i hadisku nauku*, objavljeni prvo u časopisu *Novi Behar* 1937. i 1938., a potom i kao zasebna knjiga pod istim naslovom,

nagovještavali su preporod kur'anskih studija u Bosni i po svemu su dobar plod iznikao i sazrio na zemljištu koje je marljivo pripremio Džemaludin Čaušević."

Značajan poticaj razvoju kur'anskih studija, svakako, dao je Šukrija Alagić (1881-1936). On je naš prvi mufessir koji se je drznuo prevoditi tefsir čuvenog Abduhua i Rešida Ridaa pod naslovom *El-Menar*. Alagić je preveo i objavio sljedeće knjige poznatog komentara Kur'ana s početka XX stoljeća:

- *Tefsiru Kur'anil-Kerimi (Komentar Kur'ana)*, Sarajevo, 1926., str. 164
- *Tefsiru Kur'anil-Hakimi*, Sarajevo, 1927., str. 152
- *El-Kur'anul-Hakimu (Kur'an mudri)*, Tuzla, bez godine izdanja, str. 192
- *El-Kur'anul-Hakimu*, Sarajevo, 1931., str. 180
- *El-Kur'anul-Hakimu*, Sarajevo, 1932., str. 156
- *Tefsiru Džuz-i-Amme*, Sarajevo, 1933., str. 120
- *Kur'an sa tumačenjem*, Derventa, 1934., str. 144

Ovaj Alagićev uistinu golemi doprinos kur'anskim znanostima na bosanskom jeziku dočekan je s hvalom ali i kuđenjem.⁵ Sve u svemu, Alagić je pripremio i trasirao solidnu stazu za daljnje izučavanje i komentarisanje Kur'ana na našem jeziku. Četvrta decenija XX st. u BiH je obilježena znatnim naporima na planu tumačenja i prevodenja Božije objave.

Prof. Karić to ovako ocjenjuje:

"Ipak, rad na prevodenju i tumačenju Kur'ana u Bosni u četvrtom desetljeću XX stoljeća dobro se odvijao. U 1937. u Bosni su se pojavila dva prijevoda Kur'ana, u Mostaru od hadži Ali Riza Karabega i u Sarajevu od Čauševića i Pandže. Tokom trećeg i četvrtog desetljeća XX stoljeća časopisi *Novi Behar*, *Hikmet*, *Glasnik IVZ* i *el-Hidaja*, svaki u svoje vrijeme, na bosanskom su jeziku na svojim stranicama aktualizirali mnoge teme s područja tumačenja Kur'ana."

Poseban doprinos i velika zasluga za oživljavanje kur'anskih znanosti u Bosni u četvrtom desetljeću pripada našem velikom alimu Mehmedu Handžiću. Njegovi radovi, u tom periodu, na planu tumačenja Kur'ana predstavljaju, u neku ruku, utemeljenje tefsirske znanosti na ovim prostorima. U njegovim radovima primjetna je krajnja ozbilj-

nost, terminološka preciznost i naučna utemeljenost. Spomenut ćemo neke njegove radove na polju tumačenja Kur'ana iz tog perioda:

- *Tumačenje sure "El-Gašije"* - Glasnik IVZ, 1934., II, 8, 433-437.
- *Tumačenje sure "El-Maun"* - Glasnik IVZ, 1936., IV, 1, 9-13.
- *Uvod u tefsirsku nauku* - Novi Behar, 1937., X, 17-19, 211-215; 20-22, 251-261; 23-24, 301-307.
- *Uvod u tefsirsku i hadiskuu nauku* - Poseban otisak iz Novog Behara, Islamska dioničarska štamparija, Sarajevo, 1937., 131. str.

Posebno valja ukazati na Handžićeve neobjavljene rukopise:

- *Tafsir ayat al-ahkam min sura "al-Nisa"* (Tumačenje ajeta koji se odnose na šerijatsko pravo; nedovršeno, datum nastanka nepoznat.)
- *Tafsir ayat al-ahkam min sura "al-Baqara"* (Radni naslov; tekst na bosanskom jeziku, tumačenje ajeta koji se odnose na šerijatske propise.)

Na našu radost ova dva dragocjena rukopisa objavljena su na našem jeziku u *Izabranim djelima Mehmeda Handžića*, knjiga IV, 1999. godine.⁶

Čini nam se važnim ukazati na 1937. godinu, koju smo već nekoliko puta spominjali u ovom radu. U prvoj polovini XX stoljeća u BiH ova godina se javlja kao svojevrsna prijelomnica kad su posrijedi kur'anske studije i rad na prevodenju Kur'ana. Tu činjenicu uočavamo u tome što se 1937. godine pojavljuju dva prijevoda Kur'ana, dakle dva velika kulturološka događaja u našoj zemlji. Ponovimo još jedanput, u Sarajevu se pojavljuje 1937. godine prijevod Kur'ana pod naslovom *Kur'an časni, prevod i tumač*, preveli i sredili hafiz Muhamed Pandža i Džemaludin Čaušević, a u Mostaru prijevod Kur'ana pod naslovom *Kur'an*, preveo s arapskog Hadži Ali Riza Karabeg. Prof. Karić o prvom izdanju Pandža-Čauševićeva prijevoda veli:

"Ovo prvo izdanje Čauševićeva prijevoda Kur'ana danas je raritet i značajno je zbog činjenice da su mnogobrojne stranice ovog prijevoda Kur'ana, kao i brojne bilješke uz prijevod, same po sebi jedan Čauševićev bosanski doprinos kur'anskim studijama. To napominjemo iz jednostavnog razloga što je ovaj prijevod izašao za Čauševićeva života te što su kasnija izdanja

Čauševićeva prijevoda u zagrebačkoj izdavačkoj kući "Stvarnost" ili drugdje doživjela brojne preinake" (Feljton)

O polemikama i raspravama koje su izazvane tih godina pojavom ova dva prijevoda Kur'ana iscrpno je pisao prof. dr. Enes Karić u svome Tefsiru, odnosno u knjizi *Uvod u tefsirske znanosti*, u poglavlju *O prevodenju Kur'ana kod nas - od prijevoda Miće Ljubibratića do prijevoda Besima Korakuta*, str. 251-289. (Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995.). I o Čauševićevom prijevodu Kur'ana i njegovim komentarima i bilješkama uz prijevod također je pisao dr. Enes Karić u spominjanom *Feljtonu*. Navest ćemo neke rasprave, prikaze ili polemike koje su izazvane ovim prijevodima:

- H.M. Handžić, *Prevod Kur'ana od Hadži Ali Riza Karabega*, "El-Hidaja", god. II, br. 9., Sarajevo, 1937., str. 141.
- Džemaludin Čaušević i Hafiz Muhamed Pandža, *Kur'an Časni; prikaz glavnog odbora El-Hidaje*, "Naša budućnost", br.4., Sarajevo, 1937., str.9.
- Redakcijski komentar, *Povodom odgovora na prikaz prijevoda Kur'ana od hfz. M. Pandže i Dž. Čauševića*, "El-Hidaja", br.9., 1937., str. 142.
- Muhamed Pašić, *Moje mišljenje o prevodu Kur'ana od g. H. Ali Riza ef. Karabega*, "El-Hidaja", br. 11-12, 1938., str. 173.

Zaključimo riječima prof. Karića:

"To pokazuje da su prvi prijevodi Kur'ana koji su sačinili muslimani u našim krajevima nepovoljno ocijenjeni od najkontroverznijih krugova uleme i njihovog jezgra okupljenog oko el-Hidaje."⁷

U 1937. godini pojavljuje se i knjiga Adema Bise u Tuzli pod naslovom *Da li može Musliman živjeti evropskim kulturnim životom i ostati dobar Musliman (Kur'an u teoriji i praksi)*⁸. Ukažimo i na tekst: Adem Handžić, *Komentar prve kur'anske sure*, "Glasnik VIS-a", br.10., 1940., str. 387-399.

Ovim bismo mogli i zaključiti prvu polovicu XX stoljeća u Bosni i Hercegovini na planu tumačenja i prevodenja Kur'ana. Sada prelazimo u drugu polovinu XX stoljeća i predstoji nam zadatak da istaknemo najznačajnija događanja povezana sa Kur'anom i njegovim tumačenjem. Ovaj period će donijeti pravu "renesansu" u tefsirskoj nauci i prijevode sa arapskog, engleskog i drugih evropskih jezika koji se dotiču izravno ili

posredno tefsirske znanosti. Pojedine tefsirske discipline zadobit će značajnije mjesto, odnosno pojavljuje se literatura propedeutičke naravi koja nam otkriva nova obzorja tefsirske nauke. Putem bibliografije radova i našim kraćim napomenama i opaskama to ćemo i pokazati. Podsjećamo da ovaj tekst ne namjenjuje sebi analitičko-kritičku opservaciju predmetne teme.

Pedesete godine XX stoljeća u Bosni, kada je posrijedi tumačenje Kur'ana, umnogome su slične onima na početku XX stoljeća. Primjetna je stanovita opskurnost radova na tom planu. No, takvo stanje ima i svoje objektivne poslijeratne opravdanosti kada je Bošnjacima, prvo, oduzeto njihovo stoljetno nacionalno ime, a potom i ukinute vitalne nacionalne institucije. Islamska glasila u tom periodu aktualizirala su teme s područja tumačenja Kur'ana, prije svega "Glasnik VIS-a". Izdvojićemo jedan rad iz tog perioda koji najavljuje pokušaj cjelokupne transliteracije Kur'ana. Ta misao je zaokupljala čak i tadašnje vodstvo Islamske zajednice. To je sljedeći rad: - Sulejman Kemura i Ibrahim Imširević, Jasini-šerif, "Glasnik VIS-a", VII/1956., br. 7-9., str. 207.

Početak šezdesetih godina donijet će značajan napredak na planu tumačenja Kur'ana. Naime, učenjak koji je obilježio šezdesete i sedamdesete godine XX stoljeća u tefsirskoj nauci u BiH bio je Husein Đozo. Đozo je u jednom slijedu u periodu 1962-1966. objavio dvadeset i dva nastavka iz tefsira pod naslovom *Tumačenje Kur'ana*, na stranicama Glasnika VIS-a. A tokom 1966. i 1967. objavljene su sljedeće tri sveske:

- *Prijevod Kur'ana s komentarom. Prvi džuz*, Sarajevo, 1966.
- *Prijevod Kur'ana s komentarom. Drugi džuz*, Sarajevo, 1966.
- *Prijevod Kur'ana s komentarom. Treći džuz*, Sarajevo, 1967.
- Četvrti džuz (sveska) ovog prijevoda ostao je na stranicama Glasnika VIS-a (1974-1976)⁹.

Zanimljiv je i tekst: Muhamed Handžić, *Kur'an i najnovija naučna otkrića*, "Glasnik VIS-a", 1966., br. 11-12., str. 499-513.

Spomenimo još neke Đozine radove o Kur'anu i njegovom tumačenju:

- Husein Đozo, *Hiljadučetiristota godišnjica objave Kur'ana*, "Glasnik VIS-a", br. 11-12., 1967., str. 497-501.

- H. Dozo, *Kur'an Časni*, "Glasnik VIS-a", br. 1-2., 1970., str. 3-7.
- H. Dozo, *Razum u srce u Kur'anu*, "Glasnik VIS-a", br. 5., 1976., str. 461-468.
- H. Dozo, *Islam u vremenu*, izd. Izvršni odbor Udruženja ilmije za SR BiH, Sarajevo, 1976., 212 str. (posebno poglavlje *Kur'an*)

U tom periodu izlaze još dvije vrlo značajne, poticajne i korisne knjige o Kur'anu:

- Osman Nuri Hadžić, *Muhammed, a.s., i Kur'an -kulturna istorija islama*, drugo izdanje, izd. VIS Islamske zajednice u SFRJ, 1968., 190 str.
- Nerkez Smailagić, *Uvod u Kur'an*, Zagreb, 1975.

Sedamdesetih godina bilježimo i ove radove na planu tumačenja Kur'ana:

- Dr. Ahmed Smajlović, *Abduhuova metoda tumačenja Kur'ana*, "Glasnik VIS-a", br. 11-12, 1975., str. 510-514.
- A. Smajlović, *Elektronski pokušaj tumačenja Kur'ana*, "Glasnik VIS-a", br. 1, 1976., str. 9-13.
- A. Smajlović, *Vedždijeva metoda tumačenja Kur'ana*, "Glasnik VIS-a", br. 2, 1976., str. 101-104.
- A. Smajlović, *Binta Šatina metoda tumačenja Kur'ana*, "Glasnik VIS-a", br. 3, 1976., str. 199-209.
- Dr. Jusuf Ramić, *Et-Taberi i njegov komentar Kur'ana*, "Glasnik VIS-a", br. 6., 1976., str. 593-598.
- Mustafa Sušić, *Tefsir - tumačenje Kur'ana*, "Islamska misao", br. 4., 1978., str. 14-15.
- Mustafa Sušić, *Drugo tefsirsko razdoblje*, "Islamska misao", br. 5., 1978., str. 6-7.
- Dr. Jusuf Ramić, *Ez-Zamahšeri i njegov komentar Kur'ana*, "Glasnik VIS-a", br. 1, 1977., str. 22-27.
- Dr. Jusuf Ramić, *Fahrudin er-Razi i njegov veliki tefsir*, "Glasnik VIS-a", br. 1, 1977., str. 40-44.
- Salih Čolaković, *Žena u sjenci Kur'ana*, "Glasnik VIS-a", br. 6., 1976., str. 599-611.
- Hanefi Ahmed, *Kur'an i naučna saznanja o kosmosu - kur'anska misija*, "Islamska misao", br. 1., str. 5-7; 2, 6-7; 3, 6-7; 4, 6-7; 1978., s arapskog; Bilal Hasanović;
- Dr. Jusuf Ramić, *Bejdavin komentar Kur'ana i glasa Ibrahima Opijača*, "Glasnik VIS-a", br.2., 1977., str. 143-148.

- Dr. Jusuf Ramić, *Ibn Arebi i njegov metod tumačenja Kur'ana*, "Glasnik VIS-a", br. 4, 1977., str. 409-414.
- Dr. Jusuf Ramić, *El-Alusi i njegov metod tumačenja Kur'ana*, "Glasnik VIS-a", br. 6., 1977., str. 600-603.
- Abdulah Budimlija, *Kiraeti - učenje Kur'ana*, "Islamska misao", br. 4., 1978., str. 16-17.
- Salih Čolaković, *Kur'an i prava čovjeka*, "Glasnik VIS-a", br. 6., 1977., str. 528-538.

Vrhunac napora na prevođenju i tumačenju Kur'ana sedamdesetih godina u Bosni i Hercegovini ozbiljen je 1977. godine, kada je u izdanju Orijentalnog instituta u Sarajevu, objavljen prijevod Kur'ana od Besima Korkuta. O ovom prijevodu su pisali mnogi autori, unutar i izvan IZ-e. Doživio je brojna izdanja.¹⁰

Prof. dr. Jusuf Ramić tvrdi:

"Besim Korkut je jedini među našim prevodiocima koji je prevodio sa arapskog originala. Ostali prevodioci su prevodili sa francuskog, odnosno ruskog ili turskog jezika, ili su preradivali već postojeće prijevode Kur'ana na našem jeziku. Otuda Korkutovom prijevodu Kur'ana pripada centralno mjesto među ovim prijevodima. Korkutu to mjesto pripada i kada je u pitanju standardizacija našeg jezika. Korkut je bio dobar poznavalac i našeg i arapskog jezika. Za razliku od brojnih domaćih prijevoda u kojima je rečenica često nezgrapna, 'arapska', neprirodna, praćena brojnim zagradama sa tumačenjima, objašnjenjima itd., rečenica Besima Korkuta je naša, tečna, jasna, prirodna i potpuna..."¹¹

Kasnija izdanja Korkutovog prijevoda od strane IZ-e doživljavala su određene preinake. Ali to zaslužuje posebnu studiju. Ovdje tek onako usputno.

Osamdesete godine XX stoljeća u Bosni su obilježene zapaženim radom na planu tumačenja Kur'ana. Napisani su i prevedeni brojni radovi. Pojavljuju se zasebne knjige i studije koje tretiraju raznolike tefsirske teme. Objavljuje se brojna građa iz domena tefsirske propedeutike. Upoznaju se i predstavljaju različiti komentari Kur'ana i njegovi komentatori. Bosansko čitateljstvo ima priliku

upoznati mnogostruke mogućnosti kur'anskog štiva. Zato ćemo u ovom radu navesti neka od tih ostvarenja:

- Dr. Rešad Halifa, *Tajna broja 19*, "Glasnik VIS-a", br. 1., 1980., str. 25-37, prevod i obrada: Seid Smajkić
- Dr. Immaduddin Halil, *Biljni svijet u Kur'anu*, "Glasnik VIS-a", br. 1., 1980., str. 38-49., s arapskog: Nijaz Šukrić
- Dar B. A., *Etička učenja Kur'ana*, TAKVIM, 1980., str. 31-47., s engleskog: Razija Haverić
- Dželil Ebu-l-Habba', *Fauna u Kur'anu*, iz časopisa Al-Mowrid, Bagdad, VII, 1978., br. 3., str. 23-44; "Islamska misao", br. 3., 14-15; 4., 20-24; 17., 29-33; 1980., s arapskog: Nijaz Šukrić
- Idris Resić, *Psihološki aspekti Kur'ana*, "Islamska misao", br. 30., 1981., str. 27-30.
- Mustafa Mahmud, *Kur'an - savremeni pokušaj razumijevanja*, Sarajevo, 1981., preveo: dr. Jusuf Ramić
- Fikret Pašanović, *Kur'anski koncept odgoja*, "Islamska misao", br. 36., 1981., str. 36-38
- Džemal Salihspahić, *Kur'an o vodi*, "Glasnik VIS-a", br. 3., 1981., str. 248-249.
- Jusuf Ramić, *Hidžra u Kur'anu*, "Islamska misao", br. 25., 1981., str. 5-9
- Jusuf Ramić, *Et-Tabersi - veliki šiitski mufessir*, "Islamska misao", br. 32., 1981., str. 14-16
- Jusuf Ramić, *Itfejjš - veliki haridžitski mufessir*, "Islamska misao", br. 33., 1981., str. 11-12
- Jusuf Ramić, *Kur'an o Muhammedu, a.s.*, "Islamska misao", br. 33., 1981., str. 16-19
- Umrhan Šejh Bu, *Ljudska sloboda u Kur'anu*, "Islamska misao", br. 34., 1981., str. 21-23, s arapskog: Senahid Bistrić
- Jusuf Ramić, *Rukopisi, štampanje arapskog teksta i prijevodi Kur'ana u Jugoslaviji*, "Islamska misao", br. 34., 1981., str. 12-16
- Jusuf Ramić, *Kur'an, prijevodi i valorizacija prijevoda*, "Islamska misao", br. 35., 1981., str. 40-42
- Ahmed Smajlović, *Hafadžijev komentar Kur'ana*, "Islamska misao", br. 32., 1981., str. 10-13
- Ahmed Smajlović, *Dervezin komentar Kur'ana*, "Islamska misao", br. 33., 1981., str. 6-9
- Muhamed Mrahorović, *Poslanikovo razumijevanje tefsira Kur'ana*, "Islamska misao", br. 46., 1982.

- Zulfikar Resulović, *Brojčane i položajne vrijednosti kur'anskih inicijala*, "Glasnik VIS-a", br. 1., 1982., str. 35-37

- Muhammed Arkun, *Kako čitati Kur'an*, "Argumenti", br. 2., Rijeka, 1982., prijevod Tarik Haverić.

Tokom 1982. i 1983. dr. Jusuf Ramić objavljuje serijal radova pod naslovom *Povodi objave (esbab en-Nuzul)* u časopisu "Islamska misao". Time je jedna vrlo važna disciplina tefsira obrađena u našem jeziku. A 1984. godine objavljena je knjiga dr. Jusufa Ramića pod istim naslovom *Povodi objave*, Sarajevo, 1984., izd. Starješinstvo islamske zajednice BiH, Hrvatske i Slovenije.

Osamdesetih godina u tefsirskoj nauci u BiH bilježimo i sljedeće radove, djela ili studije:

- Dr. Jusuf Ramić, *Problem prioriteta općenitosti teksta ili posebnosti motiva*, "Islamska misao", br. 50., 1983., str. 13-14
- Salih Čolaković, *Kur'an o hadžu*, "Islamska misao", br. 55., 1983., str. 20-23
- Abdu-l-Dželil Šelebi, *Mistično tumačenje Kur'ana*, "Glasnik", br. 4., 1983., str. 523-531., priredio i bilješkama popratio: Enver Mulahalilović
- Zulfikar Resulović, *Kvadrat broja dvanaest u kompozicionoj strukturi Kur'ana*, "Glasnik", br. 4., 1983., str. 532-534.
- Ahmed Deedat, *Kur'an - najsavršenija mu'džiza*, Sarajevo, 1983., 53 str., s engleskog preveo: Hajrudin Dubrovac. Ova knjiga o statističkoj lingvistici doživjela je više izdanja.
- Ahmed Smajlović, *Predgovor "Prevodu značenja Kur'ana"*, Sarajevo, 1983.
- Ebu-l-'Ala El-Mevdudi, *Osnovne pretpostavke za razumijevanje Kur'ana*, (Naslov originala: *Mebadiun esasijetun li fehmi-l-Kur'an*), izd. SIZ-e u BiH, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo, 1984., 54 str.
- Ahmed Smajlović, *Konstrukcija teološke misli u Kur'anu*, "Islamska misao", br. 61., 1984., str. 3-12
- Jusuf Ramić, *Tri rukopisa o derogaciji u Kur'anu u GHB*, "Islamska misao", br. 62., 1984., str. 3-6
- Salih Čolaković, *Namaz u Kur'anu*, "Islamska misao", br. 63., 1984., str. 63-47
- Muhammed Asad, *Problem prevodenja Kur'ana*, "Islamska misao", br. 63., 1984., str. 40-44., s engleskog: Sabina Berberović

- Richard Bell, *Zapadna učenost i Kur'an*, "Islamska misao", br. 65., 1984., str. 10-16., s engleskog: Enes Karić
- Enes Karić, *O komentaru Kur'ana Hasana Basarije*, "Islamska misao", br. 69., 1984., str. 24-29
- Enes Karić, *Takmuđ i starije tumačenje Kur'ana*, "Glasnik" br.2., 1984., str. 437-445
- Dr. Muhammed Husejn ez-Zehabi, *Šije i njihov stav o tumačenju Kur'ana*, "Glasnik", br.2, 3, i 4., 1984., s arapskog: E. K.
- Enes Karić, *Neke dimenzije ši'itskog tumačenja Kur'ana*, "Glasnik", br. 5., 1984., str. 549-536.
- Ibrahim Hodžić, *O prevodenju Kur'ana*, "Glasnik", br. 5., 1984., str. 535-548.
- Enes Karić, *Tefsirska određenja čovjeka*, "Glasnik", br. 6., 1984., str. 691-699.
- Zulfikar Resulović, *Značenje kur'anskih inicijala M, Q, N*, "Glasnik", br. 6., 1984.
- Muhamed Mrahorović, *Uozračjima poruke sure el-Gašijeh*, "Islamska misao", br. 76., 1985., str. 3-4.
- Dr. Ali Hasan el-Arid, *Historijat tefsira*, br. 75, 76, 77; str. 10-17, 5-12, 10-14; 1985., s arapskog: Enes Karić.
- Ahmed Smajlović, *Behijev pokušaj približavanja Kur'anu*, "Islamska misao", br. 81., 1985., str. 3-7
- Abduhu Muhammed, *Tumačenje sure el-Keuser*, "Islamska misao", br. 78-79., 1985., str. 10-14., s arapskog: Muharem Omerdić
- Enes Karić, *Problem prevodenja Kur'ana u tefsiru*, "Glasnik", br. 1., 1985., str. 26-35.
- Enes Karić, *Savremene metamorfoze studija o Kur'anu*, "Glasnik", br. 2., 1985., str. 127-136
- Enes Karić, *Kriza naučnog tumačenja Kur'ana*, "Glasnik", br. 4., 1985., str. 347-360.
- Hilmo Neimarlija, *Kur'an i naše islamsko mišljenje*, "Glasnik", br. 5., 1985.
- J.J.G. Jansen, *Tumačenje Kur'ana u modernom Egiptu*, "Glasnik", br. 1, 2, 3, 4, 5, 6.; str. 298-316, 242-260 659-707, 424-439, 96-106, 659-717; 1986., s engleskog: Enes Karić
- Jusuf Ramić, *Ortografija Mushafa*, "Glasnik", br. 2., 1986., str. 131-141.
- Jusuf Ramić, *Podjela Kur'ana*, "Glasnik", br. 3., 1986., str. 236-246
- Jusuf Ramić, *Kiraeti i škole čitanja Kur'ana*, "Glasnik", br. 5., 1986., str. 465-474.
- Zulfikar Resulović, *Sigle kao naslovi sura - integralni dio Kur'ana*, "Glasnik", br. 5., 1986.
- Enes Karić, *Uvod u tefsirske znanosti*, Sarajevo, 1986.
- Malik b. Nebi, *Kur'anski fenomen*, Sarajevo, SIZ-e u BiH, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo, 1986., s francuskog preveo: Hilmo Čerimović, 312 str.
- R. Paret J. D. Pearson, *Prevodenje Kur'ana*, "Glasnik", br. 1., 1987., str. 1-15, s engleskog S. Čelić
- Mahmud E. Ejub, *Fatiha u islamskom tumačenju Kur'ana*, "Glasnik", br. 3., 1987., prijevod i bilješka Enes Karić
- Alessandro Bausani, *Kratke napomene o nekim skorašnjim prevodima Kur'ana*, "Glasnik", br. 6., 1987., str. 812-817.
- Godfrey Dale, *Prevod Kur'ana na svahili jezik*, "Glasnik", br. 6., 1987., str. 818-821, prevod Enes Karić
- Jusuf Ramić, *Tumačenje prvih ajeta sure el-Kalem*, "Islamska misao", br. 100., 1987., str. 7-9.
- Jusuf Ramić, *Tumačenje četvrtog dijela sure el-Isra*, "Islamska misao", br. 101-102., 1987., str. 10-13.
- Jusuf Ramić, *Tumačenje drugog dijela sure el-Hudžurat*, "Islamska misao", br. 103., 1987., str. 10-13.
- Jusuf Ramić, *Tumačenje petog dijela sure en-Nur*, "Islamska misao", br. 104., 1987., str. 12-16.
- Jusuf Ramić, *Tumačenje prvog i posljednjeg dijela sure el-Muzemmil*, "Islamska misao", br. 107-108., 1987., str. 8-11.
- Jusuf Ramić, *Tumačenje 56. ajeta sure el-Azhab*, "Islamska misao", br. 109-110., 1988, str. 3-5.
- Jusuf Ramić, *Transliteracija Kur'ana*, "Islamska misao", br. 111-112., 1988., str. 26.
- Jusuf Ramić, *Tumačenje posljednjeg dijela sure el-Džumua*, "Islamska misao", br. 111-112., 1988., str. 3-6.
- Jusuf Ramić, *Tumačenje Jasini-šerifa*, "Islamska misao", br. 113-114., 1988., str. 3-6.
- Jusuf Ramić, *Tumačenje sure el-Kehf*, "Islamska misao", br. 115, 1988., str. 8-10.
- Enes Karić, *Porodica u Kur'anu*, TAKVIM, 1988., str. 11-23.
- Han Vehiduddin, *Kur'anski čovjek*, "Islamska misao", br. 113-114., 1988., str. 20-23., s arapskog: Besim Čanić.
- Kasim Hadžić, *Još neka zapažanja o Korkutovom prijevodu Kur'ana*, "Islamska misao", br. 119., 1988., str. 324-329.

- M. M. Sharif, *Filozofijska učenja Kur'ana*, TAKVIM, 1988., str. 16-36.
 - Mr. Nijaz Šukrić, *Priroda u kulturnom planu Kur'ana*, "Glasnik", br. 6., 1988., str. 618-623.
 - Nijaz Šukrić, *Prijevod sure Jasin*, Sarajevo, 1988., 24 str.
 - W. G. Shwllabear, *Može li musliman prevesti Kur'an*, "Glasnik", br. 1., 1988., str. 90-103.
 - Enes Karić, *Mistična hermeneutika Kur'ana*, "Glasnik", br. 3., 1988., str. 260-277.
 - Husejn Ešfak, *Suština islama - komentar Fatihe*, Sarajevo, 1988., III izdanje, izd. SIZ-e BiH, Hrvatske i Slovenije, 72 str.
 - Fazlur Rahman, *Pojam Boga u Kur'anu*, "Islamska misao", br. 117-118., 1989., str. 7-14., s engleskog: Žana Bašagić.
 - Zulfikar Resulović, *Merjema kao riječ u Kur'anu*, "Islamska misao", br. 127., 1989., str. 36-38.
 - Jusuf Ramić, *Čitanje (učenje) Kur'ana*, "Islamska misao", br. 128, 1989., str. 16-18.
 - Zulfikar Resulović, *Skladnost brojnih vrijednosti kur'anskih inicijala baziranih na broju trinaest*, "Islamska misao", br. 131., 1989., str. 44-47.
 - Enes Karić, *Te'wil i mistična hermeneutika Kur'ana*, Tesawuf - islamska mistika, Zbornik radova prvog simpozija, 1408/1988, Zagrebačka džamija, 1989.
- Krajem sedamdesetih i tokom osamdesetih godina XX st. prof. Kasim Hadžić objavio je veliki broj radova o Kur'anu i tumačenju Kur'ana.¹³
- Prema pregledu radova o tefsiru iz osamdesetih godina u BiH koji smo upravo ponudili nameće nam se zaključak da su te godine bile veoma plodonosne i iznjedrile su veliki broj radova, učenih studija i dragocjenih knjiga. Primjetno je, također, da se bosansko čitateljstvo upoznaje tih godina sa stavovima i mišljenjima orijentalista glede Kur'ana i znanosti koja ga najizravnije opslužuje. Pojedina tefsirska pitanja zahvaćena su sa primarnih tefsirskih izvora mišljenja, kao, npr., povodi Objave, problem prevodenja Kur'ana, tzv. statička lingvistika itd.
- Posljednja decenija XX stoljeća značajno će produbiti tefsirska obzorja, ukazati na nove aspekte kur'anske nedostižnosti, njegove stilske dotjeranosti i nastaviti uočavati "multiinterpretarnosti" kur'anskog teksta. Iz devedesetih godina XX stoljeća izdvajamo sljedeće radove:
- Mutahari Murtada, *Razumijevanje jedinstvenosti Kur'ana*, "Islamska misao", br. 140., 1990., str. 38-44.
 - Okić Muhammed Tajib, *Stil i učenje Kur'ana Časnog*, "Islamska misao", br. 144., 1990., str., 34-36., s engleskog: Henda Semra.
 - Ragib Isfahani, *Jedinstveni termini u jezičkom čudu Kur'ana*, "Islamska misao", br. 136., str. 13-16., s arapskog: Džemaludin Latić.
 - Fuad Meco, *Kur'anski izazov modernoj nauci*, Sarajevo, El-Kalem, Mešihat IZ-e, 1990.
 - Allame S. Muhammed Tabatabai, *Kur'an u islamu*, Beograd, 1991., preveli Enes Karić i Nusret Čančar.
 - Enes Karić, *Hermeneutika Kur'ana*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo, 1990. "Tekstovi u ovoj knjizi najvećim dijelom predstavljaju cjeline doktorske disertacije Hermeneutički problemi prevodenja Kur'ana na srpskohrvatski jezik, koja je odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu 17.03.1989. godine...", stoji u bilješki o tekstovima u ovoj knjizi, str. 259.
 - Enes Karić (uredio), *Suvremena ideologijska tumačenja Kur'ana i islama*, Zagreb, Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, 1990.
 - Jusuf Ramić, *Ibn Džezir et-Taberi kao mufessir Kur'ana*, "Islamska misao", br. 147-148, 1991., str. 11-14.
 - Izet Terzić, *Ibn Ašur i njegov tefsir*, "Islamska misao", br. 150, 1991., str. 19-21.
 - Jusuf Ramić, *Tradicionalno tumačenje Kur'ana*, "Islamska misao", br. 151-152., 1991., str. 4-6.
 - Jusuf Ramić, *Racionalna tumačenja Kur'ana - suvremeni period*, "Islamska misao", br. 154., str. 13-17.
 - Muhammed Hamidullah, *Uvod u tefsir*, "Islamska misao", br. 151-152, 1991., str. 19-20.
 - Sejjid Kutb, *Narav kur'anskog metoda*, "Islamska misao", br. 151-152, str. 30-34; br. 153., str. 25-28, br. 145., str. 26-30., s arapskog: Mustafa Prljača.
 - Salih Čolaković, *Kur'anski metod u izlaganju i izučavanju povijesti*, TAKVIM, 1991.
 - Jusuf Ramić, *Tefsir u vremenu ashaba*, TAKVIM, 1991., str. 10-19.
 - Enes Karić, *Abduhuova pohvala čovjeku*, "Glasnik", br. 2., 1991., str. 144-149.
 - Jusuf Ramić, *Racionalna tumačenja Kur'ana*, TAKVIM, 1992., str. 9-17.

Godine 1994. u BiH se pojavljuje novi prijevod Kur'ana na našem jeziku pod naslovom *Prijevod Kur'ana*, a koji je načinio Mustafa Mlivo, Bugojno, 1994., 1995. Mlivin prijevod nije izazvao polemike i rasprave kako je to bilo uobičajeno u dotadašnjoj praksi prilikom pojavljivanja novih prijevoda Kur'ana na naš jezik. Ni profesor Jusuf Ramić ne osvrće se na ovaj prijevod u svojoj knjizi *Tefsir - historija i metodologija*, iako govori o svim ostalim prijevodima na našem jeziku i daje svoje kritičke ocjene.¹⁴ Dakle, tefsirska nauka u Bosni tek treba staviti na dnevni red ovaj prijevod Kur'ana i izreći svoj stav o ovom prijevodu. U 1994. godini bilježimo i tekst dr. Jusufa Ramića pod naslovom *Pitanje derogacije u Kur'anu*, TAKVIM, 1994., str. 25-34.

Godinu dana nakon Mlivinog prijevoda Kur'ana u BiH se pojavljuje još jedan prijevod. Ovoga puta ime prevoditelja potpisuje Enes Karić. Naslov ovog prijevoda Kur'ana je *Kur'an sa prijevodom na bosanski jezik*. Izdavač je Bosanska knjiga u Sarajevu, 1995. Po riječima prof. Ramića Karićev prijevod Kur'ana je dugo najavljan u nekim našim listovima, a onda je, kada je ugledao svjetlo dana, u tim istim listovima potpuno ignoriran.¹⁵ U fusnoti Ramić spominje *Ljiljan - nacionalni sedmični list*. Profesor Ramić veli da naši književnici Alija Isaković i Tvrtko Kulenović drže da je ovo do sada naš najbolji prijevod Kur'ana. A Džemaludin Latić je u časopisu *Život* (XLII/1995, 1-2, 82-100) govorio o stilskim efektima Karićevog prijevoda Kur'ana, o apelativnom tonu koji se postiže upitnim rečenicama, futuro, kulminacijom pridjeva u sastavu predikata itd.¹⁶ Ramić, dalje, pronalazi greške u Karićevom prijevodu Kur'ana i ukazuje na njih:

“Postoje greške i u originalnom tekstu koje su čitači Kur'ana morali otkloniti (str. 56.) kao i greške u samom prijevodu Kur'ana na koje su recenzenti morali ukazati.

Najčešće i najbrojnije greške u Karićevom prijevodu Kur'ana nastale su zbog jednine koja u arapskom jeziku i u Kur'anu često ima značenje množine, ili zbog perfekta koji nekada ima značenje futura i obratno, ili zbog konteksta koji je na nekim mjestima uvažavan, a na drugima nije itd.”¹⁷

Potom prof. Ramić obrazlaže i navodi primjere za, po njegovom mišljenju, greške u Karićevom

prijevodu Kur'ana.¹⁸ Sigurno je da će Karićev prijevod Kur'ana zaokupljati pozornost sadašnjih i budućih istraživača historije prevođenja Kur'ana na bosanskom jeziku. Potpuna valorizacija Karićeva prijevoda tek predstoji. Kažimo još da ono što predstavlja novinu kod Karićevog prijevoda Kur'ana jeste svezak tefsira koji se pojavljuje uz prijevod pod nazivom *Tefsir - uvod u tefsirske znanosti*, 367 str.

U nastavku spomenimo važnije radove iz tefsirske znanosti koji su se pojavili krajem XX stoljeća u BiH:

- Muhammed el-Gazali, *Tematsko tumačenje Kur'ana*, “Glasnik”, br. 1-3, 1993., str. 57-61. prijevod s arapskog: Halil Bjelak
- Sejjid Kutb, *U okrilju Kur'ana*, (naslov originala *Fi Zilali-l-Kur'an*), knjiga 1., Fakultet islamskih nauka, 1996., prijevod sa arapskog: prof. dr. Omer Nakićević, prof. dr. Jusuf Ramić i mr. Mesud Hafizović. Dakle, 1996. godine pojavljuje se prva knjiga tefsira Sejjida Kutba u bosanskom jeziku. U navedenih pet godina Fakultet islamskih nauka je izdao 30 knjiga ovog tefsira, odnosno cjeloviti prijevod tefsira *Fi Zilali-l-Kur'an*. Ovaj tefsir se ubraja u najpoznatije tefsire ispisane u XX stoljeću. Ovim prijevodom, koji su uradili spomenuti profesori FIN-a, a kojima se kasnije u prijevodu pridružuje i mr. Enes Ljevaković, u naš bosanski jezik, po prvi puta, ubaštinjen je cjeloviti prijevod jednog tefsira sa arapskog jezika. Stoga ga označujemo kao kapitalno djelo u tefsirskoj nauci s kraja XX stoljeća u našoj zemlji.
- Abu Hamid Muhammed el-Gazali, *Tajne učenja Kur'ana*, prijevod hfz. Džemail Ibranović, Travnik, OIZ-e, 1997., 124 str.
- Hafiz Fadil Fazlić, *Tedžvid - Pravila o učenju Kur'ana, a. š., za studente Fakulteta islamskih nauka*, Rijaset IZ-e u BiH, Sarajevo, 1997.
- Zijad Ljevaković, *Analiza strukture kur'anskog teksta*, TAKVIM, 1997., str. 19-31.
- Enes Karić (priredivač), *Kur'an u savremenom dobu, I, II*, Sarajevo, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1997.
- Jusuf Ramić, *Tefsir, tumačenje i razumijevanje Kur'ana*, Tuzla, Harfograf, 1997., 254 str. Autor u uvodu ovoj knjizi kaže da se ona “temelji na Kur'anu, izjavama Božijeg

Poslanika, Muhammeda, a.s., i izjavama ashaba, drugova Božijeg Poslanika. Knjiga je sačinjena od tekstova koji su nastali u jednom slijedu tokom četiri godine. Svi su objavljeni u Preporodu u rubrici "Fi Zilali-l-Kur'an", koju je svojevremeno pokrenula redakcija ovog lista. Tekstovi se u knjizi pojavljuju u nešto doradenom i proširenom obliku."

- Kurtubi, *Upozorenje učačima Kur'ana i učenim ljudima na opasnost od licemjerstva i njemu sličnih svojstava*, "Muallim", VII/1997, 59, 10-11.
- Kurtubi, *Na šta onaj ko izučava i poznaje Kur'an treba posebno obratiti pažnju*, "Muallim", VII/1997., 60, 10-11.
- Zijad Ljevaković, *Neophodnost integralnog pristupa u objašnjenju i tumačenju Kur'ana*, TAKVIM, 1998., str. 7-42.
- Imam Nevevi, *Adabi učenja Kur'ana*, (naslov originala: *Tibijan*), s arapskog preveo Husejn Omerspahić, Sarajevo, El-Kalem, 1998., 105. str.
- Enes Karić (priređivač), *Semantika Kur'ana*, Sarajevo, Bemust, 1998., 736. str.
- Esad Duraković, *O nekim značajnijim prevodilačkim pogreškama*, TAKVIM, 1998., str. 33-42.
- Enes Karić, *Pjesništvo komentara Kur'ana*, TAKVIM, 1999., str. 33-45.
- Esad Duraković, *Ogled o Časnome*, TAKVIM, 1999., str. 9-22.
- Zijad Ljevaković, *Kur'an*, TAKVIM, 1999., str. 23-31.
- Salih Čolaković, *Ja-sin*, Mostar, Islamski centar, 1999.

Ovim bismo i završili pregled radova o prevodenju i tumačenju Kur'ana u BiH u XX stoljeću. Ovaj nam pregled priskrbljuje argumentaciju za stav da je tefsir kao zasebna islamska naučna disciplina najrazvijenija na našim prostorima. Kroz ovaj prikaz uočljive su teme, metode i tefsirske tradicije koje su najdominantnije u literaturi na bosanskom jeziku. Također, zamjetljiva su i imena naših autora i mufessira koji su dali golemi doprinos tefsirskoj nauci u BiH, od Šukrije Alagića do Enesa Karića. Sadašnjim i budućim istraživačima tefsirskog mišljenja u BiH predstoji veliki zadatak valorizacije i kritičke opservacije tefsirske misli u našoj zemlji. Nadamo se da smo ovim radom i pregledom pomogli na tom putu te da će on biti od koristi onima koji su zainteresovani za historijat

tefsirskog mišljenja u BiH. U najmanju ruku, kroz ovaj pregled radova možemo zaimati barem približnu sliku o razvoju nauke tumačenja Kur'ana u BiH u XX stoljeću.

Budući da smo na početku ovog teksta kazali da ćemo malčice zakoračiti u XXI stoljeće, stoga ćemo na kraju ovog rada dati pregled najvažnijih radova o tefsiru nastalih u ove tri godine XXI stoljeća:

- Esad Duraković, *Kur'anska metafora džennet*, TAKVIM, 2000., str. 11-20.
- Zijad Ljevaković, *Usporedna analiza strukture sure el-En'am 151-153 i el-Isra 22-30*, TAKVIM, 2000., str. 33-47.
- Džemaludin Latić, *Likovi u Kur'anu*, TAKVIM, 2000., str. 21-32.
- Dr. Muhammed Abdullah Draz, *Vijest velika (nova razmišljanja o Kur'anu)*, s arapskog: Haso Popara, Sarajevo, El-Kalem, 2000., 258 str.
- Zijad Ljevaković, *Tefsir 1, 2 (udžbenik za medrese)*, Sarajevo, El-Kalem, 2000. Ovi udžbenici za tefsir u našim medresama popunili su jednu veliku prazninu koja je bila duže vrijeme prisutna na tom polju.
- Ibn Kesir, *Tefsir / skraćeno izdanje* (izabrao i najispravnije verzije odabrao Muhammed Nesib er-Rifar), Grupa prevodilaca, Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo, 2000/1420. h.g., 1605 str. (naslov izvornika: *Tefsiru-L-'Alijji-L-Kadir Lihtisari tefsir Ibn Kesir.*) Odajući priznanje ekipi ljudi koja je radila na ovom prijevodu skraćene verzije Ibn Kesirovog prijevoda Kur'ana, ipak, ovom prilikom moramo reći da bi bilo svrsishodnije i naučno poštenije prevesti cjeloviti tefsir čuvenog Ibn Kesira. Ovako se postavlja pitanje koliko u skraćenoj verziji, zapravo, imamo tefsira Ibn Kesira?!
- Jusuf Ramić, *Tefsir - historija i metodologija*, Sarajevo, Fakultet islamskih nauka, 2001., 307 str.
- Esad Duraković, *Stilske vrijednosti sure Al-Rahman*, TAKVIM, 2001., str. 11-25.
- *Prijevod Kur'ana sa tefsirrom i komentarom na bosanskom jeziku*, naslov originala: "Die Bedeutung des Qurans in deutscher Sprache - SKD Bavaria Verlag", prevodilac dr. Ramo Atajić, Bemust, Sarajevo, 2001., pet tomova.
- Džemaludin Latić, *Stil kur'anskog izraza*, Sarajevo, El-Kalem, 2000., 414 str. Doktorska

disertacija odbranjena 8. decembra 1999. godine na Fakultetu islamskih nauka.

- Enes Karić, *Tumačenje Kur'ana i ideologije XX stoljeća*, priredio, predgovor napisao, arapskim tekstovima i sintagmama dopunio i sa saradnicima preveo Enes Karić, Sarajevo, Bemust, 2002., str. 646.

Valja posebno ukazati na doktorske ili magistarske radnje koje su odbranjene na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu ili na islamskim univerzitetima u arapskim ili drugim zemljama, a koje su za temu imale tefsirsku znanost.

Godine 2001. hfz. Safet Halilović je odbranio doktorsku disertaciju pod naslovom "*Tefsirska metodologija istaknutog učenjaka hanefijskog mezheba Ebu Bekra er-Razija el-Džessasa*", na slavnom Al-Azharu. On je prvi Bošnjak koji je doktorirao tefsirske znanosti na Al-Azharu. Rad dr. Halilovića, koliko nam je poznato još nije preveden na bosanski jezik. Nadamo se da će se i to uskoro dogoditi.

Na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, osnivanjem postdiplomskog studija 1996. god., poklanja se dužna pažnja izučavanju tefsirske znanosti. Opravdanost i potrebitost postdiplomskog studija na FIN-a uočavamo između ostalog i u dosadašnjim odbranim magistarskim radnjama.

U okviru tefsirske znanosti odbranjene su sljedeće magistarske radnje:

- Ibrahim Džafić, *Glosa Ibrahima Opijača na Bejdavin komentar Kur'ana*
- Sead Seljubac, *Semantička razina filološke metodologije u Allamekovojoj glosi na Širvanijev komentar sure el-Feth*
- Ferid Dautović, *Šukrija Alagić i doprinos islamskih znanostima s posebnim osvrtom na tefsir*
- Ahmed Adilović, *Rukopis Mehmeda Handžića "Tefsiru Ayati-lahkam min sureti-n-Nisa'i"*
- Ejub Dautović, *Analiza Dozinog tefsirskog mišljenja u VIS-ovom komentaru Kur'ana (tri džuz)*

Nijedna od ovih magistarskih radnji još nije, prema našim saznanjima odštampana.

Kako je primjetno iz naslova magistarskih radnji dojakošnji istraživački rad naših magistara usmjeren je na domaće, bosansko tefsirsko mišljenje, bilo ono klasično ili moderno.

Početak XXI stoljeća u BiH na planu prevodenja i tumačenja Kur'ana obećava svijetlu budućnost ove znanosti na bosanskohercegovačkim prostorima.¹⁹ No, važi li pravilo u nauci da se po jutru dan poznaje?

BILJEŠKE

¹ Enes Karić, *Essays (on behalf) of Bosnia*, Sarajevo, El-Kalem, 1990., str. 280-281. Iz odjeljka pod naslovom *Interpretation of the Qur'an in Bosnia-Herzegovina*, objavljen u *Islamic Studies*, Pakistan, 1998. ("As for as the interpretation of the Qur'an (tafsir al-Qur'an al-Karim) in Bosnia is concerned, perhaps the best way to adopt in presenting it is the historical approach, particularly because of the fact that interpretation of the Qur'an in Bosnia went through two very different periods, namely a classical and a modern one.")

² Ibid., str. 287. ("Modern Qur'anic interpretation begins in 1878 when Bosnia became part of the Austro-Hungarian empire.")

³ O određenjima i definicijama modernog doba ili modernizma ispisana je obimna literatura. Također i o pojavi islamskog modernizma. V. npr.: Fazlur Rahman, *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition* (Chicago: University of Chicago Press 1982); Fazlur Rahman, *Islamic modernism: Its Scope, Method and Alternatives* u *International Journal of Middle East Studies*, October, 1970.; Wilfred Cantwell Smith, *Islam in Modern History*, (Princeton University Press, Princeton, 1957.); i dr. Ovom prilikom navodimo jednu od definicija modernizma u evropskoj historiji: (...) modernizam "znači filozofijski pristup nespornim činjenicama koje su primarno naslonjene radije na razum negoli na objavu. On započinje sa Descartesovim naporom da prevaziđe sumnju ustanovljavanjem očitih principa, ali se obično izjednačava sa Kantovim kritičkim analizama epistemoloških, etičkih i estetičkih sudova. Ovaj intelektualni pristup neospornim činjenicama razaznaje se kao temelj cvjetanju zapadne znanosti, "znanstvene revolucije", koja je odgovorna za fenomenalan tehnološki razvoj obično povezan sa modernim dobom." (Tamara Sonn: *Modernity, Islam and the West*, str. 216, u: *Muslims and the West Encounter and Dialogue*, ed. Zafar Ishag Ansari and John L. Esposito). Također navodimo i jednu definiciju islamskog modernizma: "Islamski modernizam je duhovni pokret u islamu koji isto tako zagovara reformu osnovnih islamskih društvenih i političkih institucija u skladu s osnovnim učenjem islama, ali koji, za razliku od islamskog reformizma, inspiraciju za to nalazi i u zapadnoj misli i praksi." (Mustafa Cerić, *Suvremena duhovna kretanja u islamskom svijetu*, str. 108-108, u: *Islamski fundamentalizam - šta je to?*, priredili Enes Karić i Nusret Čančar, Sarajevo, 1990.)

⁴ Karićev feljton je objavljan u nastavcima u periodu 27. 01. 2002. - 09. 02. 2002. Inače, feljton se bavi ulogom reisa Čauševića u reformatorskim i modernističkim strujanjima na planu komentiranja Kur'ana u BiH.

⁵ Više o tome vidjeti: E. Karić, *Oslobođenje - Feljton*, utorak - 29.01.2002.

⁶ V., također, tekst Enesa Karića *Širina Handžićeva djela u: Izabrana djela*, Knjiga IV, str. 5-44 (*Izabrana djela*

Mehmeda Handžića, Knjiga 4, Sarajevo, Ogledalo, 1999., priredili Esad Duraković i Enes Karić). V. i temeljito urađenu bibliografiju radova Mehmeda Handžića u knj. 6, koju je priredio Esad Duraković, str. 435-462. Odatle smo i crpili podatke o Handžićevim tefsirskim djelima.

⁷ E. Karić, *Tefsir - Uvod u tefsirske znanosti*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995., str. 268.

⁸ Prof. Karić ovu knjigu ocjenjuje kao "vrlo zanimljivu i provokativnu". Brilljantnu analizu ove knjige uradio je Karić u svom *Feljtonu*.

⁹ Više podataka o Đozi kao prevodiocu i mufesiru Kur'ana vidjeti u knjizi: Jusuf Ramić, *Tefsir - historija i metodologija*, Sarajevo, Fakultet islamskih nauka, 2001., u poglavlju "Husein Đozo kao prevodilac i komentator Kur'ana Časnog", str. 275-282. A analizu Đozinog tefsirskog mišljenja v.: Enes Karić, *Semantika Kur'ana*, Sarajevo, Bemust, 1998., u poglavljima "Osnove semantike modernističkih komentara Kur'ana" i "Đozino tumačenje Kur'ana i pitanje selefi saliha". Važno je napomenuti da je *Prijevod Kur'ana s komentarom (I, II i III džuz)* djelo grupe autora a Husein Đozo je pisac komentara.

¹⁰ V. više o tome: Jusuf Ramić, nav. dj., u poglavlju: "Prijevod Kur'ana od Besima Korkuta", str. 284-292. Prof. Ramić se osvrće i na neke značajke ali i na propuste, Korkutova prijevoda. Također vidi: Enes Karić, *Tefsir - Uvod u tefsirske znanosti*, poglavlje: "Zamahšarijevu

komentar Kur'ana - glavna odrednica Korkutovog prijevoda Kur'ana", str. 290-302.

¹¹ *Ibid.*, str. 284-285.

¹² Godine 1982. u Zagrebu se objavljuje knjiga Waltera Beltza Mitologija Kur'ana, preveo: Nenad Mašanin. Odgovor na pojavu ove knjige uslijedio je od Muhameda Hadžijahića, objavljen u: "Islamska misao", br. 42, str. 54-55., pod naslovom "Djelo u funkciji protuislamske propagande". Sam naslov Hadžijahićeve reagovanja govori o kakvoj je knjizi riječ.

¹³ V.: Muharem Omerdić, *Bibliografija objavljenih radova prof. Kasima Hadžića*, "Glasnik", br. 1., 1991., str. 108-131.

¹⁴ V.: Jusuf Ramić, nav. dj., u poglavlju "Prevodenje Kur'ana", odjeljak "Prijevodi Kur'ana na našem jeziku", str. 260-296. Prof. Ramić u popisu literature navodi Mlavin prijevod, str. 299.

¹⁵ Jusuf Ramić, *Ibid.*, str. 293.

¹⁶ *Ibid.*, str. 294.

¹⁷ *Ibid.*, str. 294.

¹⁸ *Ibid.*, str. 294-297.

¹⁹ Prof. dr. Enes Karić na jednom od predavanja na postdiplomskom studiju FIN-a u okviru predmeta *Fenomenologija islama u BiH*, trećoj generaciji postdiplomaca, u koju se ubraja i autor ovog teksta, iznio je svoje mišljenje da će se u skorijoj budućnosti u BiH formirati škole tefsira, hadisa, fikha...

Summary

**THE EXPANSION OF DISCIPLINE OF
THE INTERPRETATION OF THE
QUR'AN IN BiH DURING 20th
CENTURY WITH SELECTED
BIBLIOGRAPHY**

Almir Fatic

This paper offers the rough outline of the expansion of the science of interpretation of the Qur'an with the introduction of the selected referenced works on translation and interpretation of the Qur'an in Bosnian language. The bibliography originated in this centennial period. Thus we set the boundaries for this work. In fact, we did not venture into deeper analysis of the *tafsir* interference nor did we intent to approach this subject critically. The were motivated by the fact that, in our opinion, the *tafsir* is one of the most developed and well established Islamic disciplines in our language.

We believe we substantiated this fact through the review of the selected works we presented. We also believe this work shall aid those interested in history of the *tafsir* thought in BiH as well as those who, at least till now, did not have a clear insight into *tafsir* literature in Bosnian language offered in one place. It is quite certain that others shall appreciate this review as well, which would allow them to gain at least quick insight into the aforementioned fact. We also included some of the most important works on the interpretation of Qur'an in BiH from the beginning of this 21st century. Thus, we are hoping for the bright future of the *tafsir* discipline in our country to continue.

موجز

**تطور علم تفسير القرآن الكريم في البوسنة والهرسك
في القرن العشرين مع مختارات
من الكتب والتفاسير**

المير فاتيتش

حاولنا في هذا البحث تقديم المعالم الأساسية لتطور علم تفسير القرآن الكريم في البوسنة والهرسك في القرن العشرين، مع عرض لبعض المختارات من أعمال ترجمة معاني القرآن الكريم وتفسيره باللغة البوسنية التي ظهرت في ذلك القرن. وبذلك قد حددنا تطلعات هذا المقال ولم ندخل في هذا تحليل أعمق للتفاسير أو في الاطلاع النقدي على هذا الموضوع. وكان الدافع لكتابة هذا البحث حقيقة أن علم تفسير القرآن الكريم يعتبر - حسب رأينا - أكثر العلوم الإسلامية تطوراً وتشعباً في لغتنا، وبدل على هذا كثرة الأعمال المختارة التي عرضناها في هذا المقال. إننا على يقين بأن هذا المقال سوف يساعد أولئك المهتمين بتاريخ تفسير القرآن الكريم في البوسنة والهرسك، كما سيقدم معلومات كافية لأولئك الذين لم يكن لديهم أي اطلاع مسبق على الأعمال التفسيرية باللغة البوسنية، مجتمعاً في مكان واحد. ولا شك، فإن هذا الاستعراض سيقدم للفئة الثانية فرصة طيبة للاطلاع ولو بصورة سطحية على تشعب الآراء التفسيرية في بلادنا. وذكرنا أيضاً بعض الأعمال الجديدة في مجال تفسير القرآن الكريم في البوسنة والهرسك مع بداية القرن الحادي والعشرين. وهكذا فإننا نتفاءل صادقين بمستقبل مضيء لعلم التفسير في بلدنا.

m